

ΠΟΙΚΙΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ, Β'

Με την εργασία αυτή συνεχίζεται¹ μια σειρά μικρών συμβολών στην αποκατάσταση και τη φιλολογική μελέτη χωρίων από ελληνικά κείμενα.

1. Μένανδρος, απ. 59,7 Koerte

Στο απ. 59 Koerte (= 65 Kock) από την χωμαδία του Μενάνδρου 'Αρρηφόρος ή Αύλητρίς, το οποίο μας διέσωσε ο Αθήναιος (13,559d-e), κάποιος προσπαθεί να πείσει το συνομιλητή του να μην παντρευτεί· όταν όμως ο τελευταίος τον διαβεβαιώνει ότι το έχει αποφασίσει πια, ο πρώτος του λέει (στ. 5-9):

πέραινε. σωθείης δέ. νῦν ἀληθινὸν
εἰς πέλαγος αὐτὸν ἐμβαλεῖς γὰρ πραγμάτων,
οὐ λιβυκὸν οὐδ' Ἀλγαῖον < οὐδ' ×-~·-·-·>,
οὐ τῶν τριάκοντ' οὐκ ἀπόλλυται τρία
πλοιάρια· γῆμας δ' οὐδὲ εἰς σέσωσθ' ὅλως.

Ο στίχος 7, καθώς και όλο το παραπάνω κείμενο, παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση του F. H. Sandbach², ο οποίος στο χριτικό του υπόμνημα μας πληροφορεί για τις απόπειρες συμπλήρωσης του στίχου: «7 οὐδ' Ἰώνιον suppl. Scaliger (Θρήικιον Austin : Αλγύπτιον Grotius : Κρητικόν Kock : Σικελικόν Cobet)».

Ο Sandbach δείχνει την προτίμησή του για την πρόταση του J. J. Scaliger ξεχωρίζοντάς την από όλες τις υπόλοιπες, τις οποίες παραθέτει μέσα σε παρένθεση. Ωστόσο η συμπλήρωση οὐδ' Ἰώνιον είναι προβληματική για τους εξής λόγους: α) Αν η έκφραση Ἰώνιον πέλαγος δηλώνει τη θάλασσα μπροστά στις ακτές της Ιωνίας³, τότε ο στίχος συμπληρώνεται με ένα όνομα πελάγους που δεν

1. Βλ. Δ. Α. Χρηστίδη, Ποικίλα ελληνικά, Α', 'Ελληνικά 38 (1987) 283-295.

2. *Menandri reliquiae selectae*, Oxonii 1972, σ. 303.

3. Η συμπλήρωση του Scaliger μας είναι γνωστή από τον I. Casaubon, *Animadversiones in Athenaei Deipnosophistas*, 3. τόμος, Lipsiae 1843, σ. 114, που τη χαρακτηρίζει «docta prorsus et necessaria conjectura», χωρίς όμως να διευκρινίζει τη σημασία του Ἰώνιον.

μαρτυρείται, όσο ξέρω, πουθενά αλλού. 'Αλλωστε πιθανότατα γι' αυτόν το λόγο ο Sandbach δεν έκρινε σκόπιμο να μνημονεύσει στο κριτικό του υπόμνημα την πρόταση οὐδ' Ἰωνικὸν του A. Meineke⁴, η οποία παρατίθεται και στο αντίστοιχο υπόμνημα της έκδοσης του A. Koerte⁵. β) Αν πάλι πρόκειται για το Ιόνιο πέλαγος⁶, τότε έχει δίκαιο ο I. Schweighaeuser⁷, που παρατηρεί: «non meminerat vir summus, non Ἰώνιον illius nomen scribi, sed Ἰώνιον per o breve, quod versui hoc loco non conveniebat». Είναι βέβαια αλήθεια ότι σε χφφ μεταγενέστερων κειμένων υπάρχει η (λαθεμένη;) γραφή Ἰώνιον αντί Ἰόνιον⁸, νομίζω όμως ότι είναι παρακινδυνευμένο να στηριχτούμε στις μαρτυρίες αυτές για να προχωρήσουμε σε αποδοχή της γραφής Ἰώνιον στο κείμενο του Μενάνδρου.

Ας δούμε τώρα τις υπόλοιπες προτάσεις: Ο H. Grotius συμπληρώνει οὐδ' Ἀιγύπτιον, υποστηρίζοντας ότι αυτό ήταν εύκολο να εκπέσει εξαιτίας της ομοιότητάς του με το προηγούμενο οὐδ' Ἀιγαῖον⁹. Ο C. G. Cobet¹⁰, χωρίς καμιά επιχειρηματολογία, γράφει: «lacunam facile sic expleveris: οὐδὲ Λιβυκόν, οὐδὲ Ἀιγαῖον, οὐδὲ Σικελικόν». Ο T. Kock¹¹, αφού μνημονεύει τις προτάσεις του Grotius και του Cobet, αναφωτίεται: «quidni οὐδὲ Κρητικόν (Horat. C. 1,26,2)?». Ο C. Austin προτείνει οὐδὲ Θρήγιον πιθανότατα ακολουθώντας μια γεωγραφική σειρά θαλασσών από τον Νότο προς τον Βορρά¹². Ωστόσο στον παραπάνω στίχο έχουμε μια ίσυσσώρευση ονομάτων θαλασσών, μόνο και μόνο για να τονιστεί το πλήθος των προβλημάτων στο οποίο μπαίνει κανείς όταν παντρεύεται. Θα περίμενε λοιπόν κανείς μια σειρά στην οποία κάθε πέλαγος θα ήταν εκτενέστερο και βαθύτερο (αν όχι στην πραγματικότητα, τουλάχιστο στο μυαλό των ακροατών) από το προηγούμενο. Πραγματικά το Αιγαίο πέλαγος είναι μεγαλύτερο από το Λιβυκό και, αν ο παραπάνω συλλογισμός είναι σωστός, τότε θα πρέπει το τρίτο να είναι ένα πέλαγος μεγαλύτερο από το Αιγαίο, πράγμα που δεν ισχύει για κανένα από αυτά που προτάθηκαν ως τώρα.

4. *Fragmentsa Comicorum Graecorum*, 4. τόμος, Berolini 1841, σ. 88. Ο Meineke απλώς τροποποιεί τη συμπλήρωση του Scaliger: «Scaliger apud Casaubonum (ενν. supplet) οὐδ' Ἰώνιον, nec male si scribas οὐδ' Ἰωνικόν».

5. *Menandri quae supersunt*, 2. τόμος, Lipsiae 1959, σ. 34.

6. Πρβ. Λουκιαν. *Ἐρμότ.* 28: οὐδὲ ἐστενὸν κομιδῇ κατακλείειν τὴν ἐλπίδα ἐπὶ ῥπάς, ὡς ἡ παροιμία φησι, τὸν Αιγαῖον ἢ τὸν Ἰόνιον διαπλεῦσα θέλοντας.

7. *Animadversiones in Athenaei Deipnosophistas*, 7. τόμος, Argentorati 1805, σ. 19.

8. Βλ. *Thesaurus graecae linguae*, στη λ. Ἰόνιος, και W. Pape - G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1863, στη λ. Ἰόνιος a.

9. Βλ. Schweighaeuser, ὁ.π., σ. 19.

10. *Nova lectiones*, Lugduni-Batavorum 1858, σ. 76.

11. *Comicorum Atticorum fragmenta*, 3. τόμος, Lipsiae 1888, σ. 22.

12. Φαίνεται ότι ο Sandbach παραθέτει στο κριτικό του υπόμνημα προφορική πρόταση του Austin, η οποία, όσο ξέρω, δεν περιλαμβάνεται στις μέχρι τότε δημοσιευμένες εργασίες του.

Αναρωτιέμαι λοιπόν μήπως ο στίχος που μας απασχολεί θα πρέπει να συμπληρωθεί με τη φράση ούδ' Ἀτλαντικόν. Το όνομα Ἀτλαντικὸν¹³ ταιριάζει στο μέτρο και ολοκληρώνει ικανοποιητικά την κλιμάκωση που περιγράψαμε προηγουμένως. Ένα επιπλέον επιχείρημα είναι ότι η έκφραση Ἀτλαντικὸν πέλαγος χρησιμοποιήθηκε αργότερα πολύ συχνά με παρόμοιο τρόπο, δηλαδή ως μεταφορά ή ως παρομοίωση, για να δηλώσει κάτι το τεράστιο ή το αχανές. Μερικά παραδείγματα: α) Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Λόγοι 18,21 (PG 35,1009B): γυναικὸς... ἢ μηδὲ τὸ Ἀτλαντικὸν πέλαγος, ἢ εἴ τι ἀλλο τῶν μεγίστων ἥρκεσεν ἄν ἀπαντλούμενον. β) Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, Περὶ διαφόρων φυσικῶν ἀπορημάτων καὶ ἐπιλύσεων αὐτῶν 4 (σ. 16,16-18 Massa Positano): εἴσω τῶν ὅρων τῆς γνώσεως τὴν σήν διάνοιαν ἔπεχε Ἀτλαντικὸν ὡσπερ πέλαγος θεωρίας ἴστορῆσαι γλιχόμενος. γ) Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, Ἐπιστολαὶ 64 (σ. 782 Hercher): καὶ τοῦ καθαίρειν τὴν Αὐγέου κόπρον ἐστὶ δυσχερέστερον ἢ κοτύλῃ τὸ Ἀτλαντικὸν ἄπαν ἐκμετρῆσαι πέλαγος. δ) Ἀννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, Προοίμ. 4,2 (I σ. 7,23-26 Leib): ἥγονμαι τὰς προειληφίας συμφορὰς πρὸς ταύτην τὴν ἀπληστὸν συμφορὰν ψεκάδα ώς δηντῶς πρὸς δλον Ἀτλαντικὸν πέλαγος ἢ τοῦ Ἀδριαντικοῦ πελάγους τὰ κύματα. ε) Μιχαήλ Ιταλικός 16, σ. 152,10-12 Gautier: καὶ ἐπίφορον τὴν γλῶσσαν ἔσχηκας εἰς λόγων γονάς... ὥ πόντος Εὖξεινος, ὥ πέλαγος Ἀτλαντικόν, ὥ οὐράνιον ἀποχέτευμα. ζ) Κωνσταντίνος Μαναστής, Σύνοψις χρονικὴ 6723-6724: πελάγους γάρ Ἀτλαντικοῦ χόσις ἀνέρρωγέ μοι, | ἀριστουργήματα λαμπρὰ γενναίων βασιλέων. ζ) Θεόδωρος Πρόδρομος 133 [Hörandner], στ. 1-3 (Papadimitriu, Feodor Prodrom, σ. 178-179): Ἡδὺς ποταμός, ἀλλὰ δύσβατος λίαν | ρεῖθρον γάρ ἐκχεῖ καρδίας καθηδύνον, | Ἀτλαντικοῦ πέλαγος, Βοσπόρου πλάτος. η) Θεόδωρος Πρόδρομος, Περὶ τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ, καὶ τοῦ πολλοῦ καὶ τοῦ δλήγου [136 Hörandner] (Tannery, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France 21, 1887), σ. 115,2-3: ὅσον δέ τι τυχὸν τὸ Ἀτλαντικὸν πέλαγος ἔρομένου τινός, οἰκεῖον ἄν εἴη ἀποκριθῆναι ὅτι πολὺ. θ) Θεόδωρος Πρόδρομος, Κατὰ φιλοπόρουν γραδ̄ [140 Hörandner], στ. 8-10 (Miller, Manuelis Philae carmina, 2. τόμος, σ. 306): πεντακόρωνε πρέσβα, σαπρὰ πρεσβύτις, | Ἀτλαντικὸν πέλαγος, Αἴγαιον βάθος, | Πόντε, Προποντίς, ὠκεάνειον στόμα. ι) Νικηφόρος Βασιλάκης, Λόγος εἰς τὸν πατριάρχην κύρ Νικόλαον τὸν Μουζάλωνα 3 (σ. 76,31 Garzya): ἀλλά μοι ἐντεῦθεν πέλαγος ἀτεχνῶς Ἀτλαντικὸν ἀνέρρωγεν. ια) Νικήτας Ευγενειανός, Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας 1200-1202 (Χρηστίδης, Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα, σ. 273): τί μοι τὸν Ἀθω ἀνορύττειν ἢ τὴν στεφάνην τῆς γῆς διαμετρεῖν, τὸν ὠκεανόν, καὶ πέλαγος Ἀτλαντικὸν ἐρευνᾶν; ιβ) Ευθύμιος Τορνίκης, Μονῳδία εἰς τὸν ὑπέρτιμον Νέων Πατρῶν (Darrouzès, REB 26, 1968), σ. 77,15-18: ἀλλ ἔλαθον ἐμαυτὸν... ἐπιρρίψας οὕτω μὲν καὶ ἀχανεῖ πελάγει τῆς κατὰ σὲ σοφίας, οὕτω δὲ καὶ βάθει τῆς

13. Γνωστό ἡδη από την κλασική εποχή· βλ. LSJ⁹, στη λ. Ἀτλαντικός.

σῆς πυριπνόου ρήτορείας Ἀτλαντικῷ. ιγ) Νικήτας Χωνιάτης, Λόγοι 192,3-4 van Dieten: ἐς γὰρ πέλαγος ἀχανὲς καὶ οἰόν φασι τὸ Ἀτλαντικὸν ἀρίστων πράξεων ἔμπεσών.

Στο 9. από τα παραπάνω παραδείγματα υπάρχει ο συνδυασμός Ἀτλαντικὸν πέλαγος, Αἴγαιον βάθος. Το πιθανότερο βέβαια είναι ότι πρόκειται για τυχαία ομοιότητα με το στίχο του Μενάνδρου όπως τον συμπληρώσαμε, δείχνει όμως ότι δεν είναι απίθανη η συμπαράθεση του Αιγαίου και του Ατλαντικού σε ένα κείμενο που απαριθμεί πελάγη μεγάλου μεγέθους.

2. Νικήτας Μάγιστρος, Ἐπιστολὴ 16,2-5 Westerink

Σε μια επιστολή που απευθύνεται Λέοντι κοιαίστῳ ο Νικήτας Μάγιστρος παραπονιέται, επειδή ο παραλήπτης, που παλαιότερα είχε γνωρίσει την ειλικρινή φιλική διάθεση του αποστολέα, τώρα ξέχασε τη φιλία τους και στράφηκε εναντίον φίλων (ή συγγενών) του Νικήτα¹⁴. Ο συγγραφέας αρχίζει το κείμενό του ως εξής (16,2-5 Westerink): *Oύτε τὸν εὐεργέτην ἐπαινῶ τὰς οἰκείας εὐεργεσίας ἀναμιμνήσκοντα οὔτε τὸν εὖ παθόντα καὶ λελησμένον ἄνθρωπον ἥγοῦμαι χρηστόν· τὸ μὲν γὰρ μικροψυχίας, τὸ δὲ ἀβελτηρίας ἐστίν. ἀλλὰ χρή τὸν μὲν τῆς ἀγαθοεργίας λήθην ἔχειν εὐθύς, τὸν δὲ εὖ παθόντα παρὰ πάντα μεμνῆσθαι τὸν χρόνον.*

Είναι φανερό ότι ο Νικήτας Μάγιστρος θέλησε να αρχίσει την επιστολή του διασκευάζοντας ένα γνωστό χωρίο από το λόγο του Δημοσθένη *Περὶ τοῦ στεφάνου* (269): ἐγὼ νομίζω τὸν μὲν εὖ παθόντα δεῖν μεμνῆσθαι πάντα τὸν χρόνον, τὸν δὲ ποιήσαντ' εὐθὺς ἐπιλελῆσθαι, εἰ δεῖ τὸν μὲν χρηστοῦ, τὸν δὲ μὴ μικροψύχου ποιεῖν ἔργον ἀνθρώπου. τὸ δὲ τὰς ίδιας εὐεργεσίας ὑπομιμνήσκειν καὶ λέγειν μικροῦ δεῖν ὅμοιόν ἐστι τῷ ὀνειδίζειν.

Το χωρίο αυτό θα μπορούσε να προστεθεί στις αναμνήσεις από τον Δημοσθένη που επισήμανε ἡδη ο Westerink¹⁵. Ωστόσο η διαφοροποίηση του βυζαντινού κειμένου στις φράσεις εὐεργεσίας ἀναμιμνήσκοντα (στ. 2) και παρὰ πάντα μεμνῆσθαι τὸν χρόνον (στ. 5) από τα αντίστοιχα δημοσθενικά εὐεργεσίας ὑπομιμνήσκειν και μεμνῆσθαι πάντα τὸν χρόνον¹⁶ δεν είναι τυχαία. Φαίνεται ότι ο Νικήτας Μάγιστρος γνώριζε το συγκεκριμένο χωρίο με τη μορφή που το παραβάτει ο Ερμογένης, *Περὶ μεθόδου δεινότητος* 7 (σ. 421,14-19 Rabe): ἐγὼ

14. Πρόκειται για τη 16. επιστολή στην έκδοση του L. G. Westerink, *Nicétas Magistros, Lettres d'un exilé (928-946)*, Paris 1973, σ. 93-95.

15. Βλ. τον σχετικό πίνακα, δ.π., σ. 148.

16. Οι φράσεις αυτές παραδίδονται με τον ίδιο τρόπο σε όλα τα χφφ του Δημοσθένη: βλ. το αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα τόσο στην έκδοση του S. H. Butcher, *Demosthenis orationes*, 1. τόμος, Oxonii 1903, όσο και στου C. Fuhr, *Demosthenis orationes*, 1. τόμος, 2. μέρος, Lipsiae 1914, σ. 375.

νομίζω τὸν μὲν εὖ παθόντα δεῖν μεμνῆσθαι παρὰ πάντα τὸν χρόνον, τὸν δὲ εὖ ποιήσαντα εὐθὺς ἐπιλελῆσθαι, εἰ δεῖ τὸν μὲν χρηστοῦ, τὸν δὲ μὴ μικροψύχου ποιεῖν ἔργον ἀνθρώπου. τὸ δὲ τὰς ἴδιας εὐεργεσίας ἀναμιμήσκειν μικροῦ δεῖν ὅμοιόν ἐστι τῷ δινειδίζειν¹⁷.

Ο Βυζαντινός συγγραφέας είχε υπόψη του χφφ τόσο του Δημοσθένη όσο και του Ερμογένη. Σε μια επιστολή του προς τον Αλέξανδρο, τον μητροπολίτη Νικαίας, ο Νικήτας ευχαριστεί τον παραλήπτη, επειδή ο τελευταίος τού ἐστείλε, μεταξύ ἀλλων, και χφ με ἔργα του Δημοσθένη¹⁸, στην ἴδια επιστολή ζητά να του στείλει και χφφ με σχόλια στον Δημοσθένη και στον Ερμογένη¹⁹, και εκφράζει τη δυσαρέσκειά του, γιατί στο Περὶ μεθόδου δεινότητος ο Ερμογένης δεν κάνει εξαντλητική παρουσίαση της ρητορικής του Δημοσθένη²⁰. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Νικήτας Μάγιστρος διάβασε με πολλή προσοχή το παραπάνω ἔργο του Ερμογένη²¹ και, παρόλο που δεν ἔμεινε ικανοποιημένος, κράτησε στη μνήμη του το δημοσθενικό χωρίο ὅπως παρατίθεται στο Περὶ μεθόδου δεινότητος.

3. Θεοφύλακτος Αχρίδος, 'Επιστολαὶ 71,6 Gautier

Ο Θεοφύλακτος, αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (Αχρίδος), συγχρίνοντας τον εαυτό του με τον Ιωάννη Οφεωμάχο σε μια επιστολή που απευθύνεται στον τελευταίο²², γράφει (στ. 3-6): τὸν γὰρ ἄλλον ἀπαντα χρόνον τὴν αὐτὸς ἔμαυτοῦ δειλίαν ἀποκλαιόμενος καὶ διὰ ταύτην ἀξιῶν εἰς μυχὰ γῆς κατορύττεσθαι, νῦν ἐπειδή σε δειλότερον εὔρον, αἴρω τε τὸν αὐχένα καὶ μακράν σοι βαίνω κατὰ τὸν Σαλαμίνιον ἥρωα.

17. Βλ. και τη συντομευμένη διασκευή του ἴδιου χωρίου στο ανθολόγιο που μας διασώθηκε με το όνομα του Μαξίμου του Ομολογητή 8,51 Phillips (PG 91,776A): Δημοσθένεων. Τὸν μὲν διδόντα χάριν χρὴ παραχρῆμα ἐπιλανθάνεσθαι, τὸν δὲ λαβόντα διὰ παντὸς μεμνῆσθαι.

18. Ἐπιστ. 9,29-30 Westerink: ἀλλὰ παραψυχὴν ἡμῖν ως φίλοις περιεποήσω τὰς βίβλους, διτὲ μὲν τὸν Χαιρονέα, διτὲ δὲ τὸν Παιανία προπέμψας.

19. Στ. 47-49: εἴτ' οὖν τοῦ Ἐρμογένους εἴτ' ἄλλου τινὸς σχόλια, γλυκεῖα πέμψον ψυχή, καὶ τὸν Δημοσθένην καὶ τὰς ἴδεας καὶ τὸ Περὶ μεθόδου δεινότητος σχολιάζοντος. Ίνα σὲ μᾶλλον ἡ τούτους ἡμᾶς ὀφελοῦντα τάτα κηρύττωμεν.

20. Στ. 37-42: τὸν Ἐρμογένην διτὲ τὸν Δημοσθένην ἐξηγήσατο συνεχῶς εὑρίσκομεν λέγοντα καὶ τὰς ἴδεας τοῦ λόγου πάλιν διδάσκοντα σχεδὸν καθ' ἐκάστην ἴδεαν ἐπαγγελλόμενον ἐν τῷ Περὶ μεθόδου δεινότητος περὶ πάντων μετὰ παραδειγμάτων εἰπεῖν. τοῦτο γοῦν πολλάκις ἐπαγγειλάμενος πλὴν διλγών παντελῶς εὑρίσκεται μεμνημένος ἐκεῖσε. διὰ τοῦθ' ὥσπερ κατολιγωρῶ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν αὐτῷ μικροῦ δεῖν κατηγορούμενην ἐλαφρίαν ἐπιψηφίζομαι.

21. Η εξοικείωση του Νικήτα με τα ἔργα του Ερμογένη φαίνεται και από τον τρόπο με τον οποίο αντλεί τόσο από το Περὶ ἴδεων όσο και από το Περὶ μεθόδου δεινότητος· βλ. τα χωρία που επισήμανε ο Westerink συγκεντρωμένα στον σχετικό πίνακα, δ.π., σ. 149.

22. Πρόκειται για την 71. επιστολή στην πρόσφατη έκδοση του P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Lettres, Corpus fontium historiae byzantinae 16,2*, Thessalonique 1986, σ. 382-385.

Η φράση κατά τὸν Σαλαμίνιον ἥρωα προβλημάτισε τον Gautier, ο οποίος τη σχολίασε ως εξής (σ. 382, σημ. 3): «Peut-être Thémistocle; mais Théophylacte paraît citer un auteur ancien que nous n'avons pu identifier». Ο Gautier λοιπόν κατάλαβε ότι στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπόκειται κάποια απήχηση από αρχαίο κείμενο, παραπλανήθηκε όμως ταυτίζοντας τον Σαλαμίνιον ἥρωα με τον Θεμιστοκλή, τον γνωστό ἥρωα της ναυμαχίας στη Σαλαμίνα το 480 π.Χ. Ο Θεοφύλακτος βέβαια δεν αναφέρεται εδώ στον Θεμιστοκλή, αλλά στον Αίαντα τον Τελαμώνιο, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Σαλαμίνα²³, από όπου και ξεκίνησε με δώδεκα πλοία για τον τρωικό πόλεμο²⁴.

Ένα από τα χαρακτηριστικά του Τελαμώνιου Αίαντα είναι τα μεγάλα του βήματα, που μνημονεύονται τέσσερις φορές στην Ἰλιάδα: α) Η 211-213: τοῖος ἄρ τὸν Αἴας ὀρτο πελώριος, ἔρκος Ἀχαιῶν, | μειδίων βλοσυροῖσι προσώποισι· νέρθε δὲ ποσσὶν | ἦτε μακρὰ βιβάς, κραδάνων δολιχόσκιον ἔγχος. β) Ν 809: Αἴας δὲ πρῶτος προκαλέσσατο, μακρὰ βιβάσθων. γ) Ο 676: ἀλλ᾽ ὅ γε (ενν. Αἴας) νηῶν ἵκρι· ἐπάχετο μακρὰ βιβάσθων. δ) Ο 685-686: ὡς Αἴας ἐπὶ πολλὰ θοάνων ἵκρια νηῶν | φοίτα μακρὰ βιβάς, φωνὴ δέ οἱ αἰθέρ' ἵκανεν²⁵. Αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό φαίνεται πως υπαινίσσεται και ο Θεοφύλακτος με τη φράση μακράν σοι βαίνω κατά τὸν Σαλαμίνιον ἥρωα.

Αν ο παραπάνω συγχετισμός είναι σωστός, τότε ίσως θα πρέπει στο βυζαντινό κείμενο να διορθώσουμε το μακράν των χφφ σε μακρά, μια και ο συγγραφέας δεν φαίνεται να θέλει να δηλώσει απομάκρυνση, αλλά μεγάλα βήματα που φανερώνουν ορμή και θάρρος²⁶. Άλλωστε ο Θεοφύλακτος δεν μνημονεύει το βάδισμα του Αίαντα μόνο στο χωρίο που μας απασχολεί. Σε έναν λόγο που απευθύνει, ως μαίστωρ τῶν ῥητόρων ακόμη, στους μαθητές του στην Κωνσταντινούπολη²⁷ γράφει (σ. 159,6-8): ἴδε πηλίκον τὸ ἐκείνου διάβημα τοῦ Αλαντείου μακρύτερον, τὸ δὲ ἐκείνου χελώνης νωθέστερον. Δεν αποκλείεται μάλιστα η ίδια εικόνα να υπόκειται και στη φράση ἀλλὰ καὶ περαιτέρω διαβαίνω μακρῷ τινι διαβῆματι, την οποία βρίσκουμε σε έναν άλλο λόγο του²⁸.

23. Βλ. Ομ. Ἰλ. Η 199 (ο Αίαντας μιλά για τον εαυτό του): ἐν Σαλαμῖνι γενέσθαι τε τραφέμεν τε.

24. Βλ. Ομ. Ἰλ. Β 557: Αἴας δὲ ἐκ Σαλαμῖνος ἕγεν δυοκαΐδεκα νῆας.

25. Με τον ίδιο τρόπο περιγράφεται στα ομηρικά ἔπη —σε ένα μόνο χωρίο κάθε φορά— το βάδισμα του Πάρη (Γ 22), του Ἐκτορα (Ο 307), του Γλαύκου (Π 534), του κριαριού του Πολύφημου (ι 450) και της ψυχής του Αχύλλεα στον Ἀδη (λ 539).

26. Η μετάφραση του Gautier στο σημείο αυτό δεν είναι ακριβής: «je m'avance fièrement vers toi, comme le héros de Salamine».

27. Πρόκειται για τον 2. λόγο στην έκδοση του P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, traités, poésies*, Corpus fontium historiae byzantinae 16,1, Thessalonique 1980, σ. 145-165.

28. Τον 7. στην έκδοση του Gautier, δ.π., σ. 305,21.

4. Μιχαήλ Ιταλικός 1, σ. 65,2-5 Gautier

Ο Μιχαήλ Ιταλικός σε μια επιστολή προς το μαθητή του Θεόδωρο Πρόδρομο²⁹ τονίζει τη στενή φιλία τους γράφοντας, μεταξύ άλλων, και τα εξής (σ. 65,2-5 Gautier): *ώστε τὸ μὲν ὅτι ὁ φίλος ἄλλος αὐτός ἐστιν οἶδα καὶ ὡς ψυχὴ μία ἐν δυσὶ σώμασι —σχέσει γὰρ ἥνωται τὰ τῶν φίλων καὶ διαθέσει καὶ οἰον ἀνάκρασις ἥθους ἐν τούτοις γίνεται— καὶ ὅτι τὸν ὄμοιον ἄγει Θεός εἰς τὸν ὄμοιον.*

Για τη φράση *ψυχὴ μία* ἐν δυσὶ σώμασι τόσο ο Browning (σ. 293, στ. 143) όσο και ο Gautier (σ. 65, σημ. 19) παραπέμπουν στα σχετικά παράλληλα που συγκέντρωσε ο G. Karlsson³⁰. Επίσης ο Gautier στο υπόμνημα πηγών του κειμένου (σ. 65, στ. 5) επισημαίνει ότι η φράση τὸν ὄμοιον ἄγει Θεός εἰς τὸν ὄμοιον προέρχεται από την *Οδύσσεια* ρ 218. Κάτι ομάς που δεν προσέχτηκε ως τώρα, όσο ξέρω, είναι το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Ιταλικός συσσωρεύει εδώ γνωμικά που σχετίζονται με τη φιλία, αντλώντας τα πιθανότατα από το ανθολόγιο του Ιωάννη Στοβαίου³¹, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα στο κεφάλαιο *"Οτι ἡ ὄμοιότης τῶν τρόπων φιλίαν ἀπεργάζεται ως εξής:*

α) Στοβ. 2,33,8 (II σ. 256,12-13 Wachsmuth): *Ο μήρον* (ρ 218). *Ως αλεὶ τὸν ὄμοιον ἄγει θεός ως τὸν ὄμοιον.*

β) Στοβ. 2,33,10 (II σ. 256,16-17 Wachsmuth): *Διογένης* ερωτηθεὶς τί *ἐστι φίλος, μία ψυχὴ, <ἔφη,> ἐν δυσὶ σώμασι κειμένη*.

γ) Στοβ. 2,33,12 (II σ. 256,24-26 Wachsmuth): *Ἄριστος* ερωτηθεὶς τί *Ωσπερ ὁ οἰνος κίρναται τοῖς τῶν πινόντων τρόποις, οὕτω καὶ ἡ φιλία τοῖς τῶν χρωμένων ἥθεσι.*

δ) Στοβ. 2,33,13 (II σ. 257,1-2 Wachsmuth): *Πυθαγόρας* ερωτηθεὶς τί *ἐστι φίλος, ἀπεκρίνατο· ἄλλος ἔγω*.

Ίσως ακόμη να μην είναι τυχαίο και το γεγονός ότι στο κείμενο του Ιταλικού, λίγο πριν από το τμήμα που παραθέσαμε, διαβάζουμε τη φράση (σ. 65,1 Gautier) *οἱ καὶ θώκων ἔξανίστανται πρεσβυτέροις, η οποία απηχεί έναν στίχο*

29. Εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον R. Browning, Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos, *Byzantinobulgaria* 1 (1962) 279-297 [κείμενο: σ. 283-286]. Περιλαμβάνεται και στην έκδοση του P. Gautier, *Michel Italikos. Lettres et discours*, Archives de l'Orient Chrétien 14, Paris 1972, σ. 58-65.

30. *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine. Textes du X^o siècle analysés et commentés*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia 3, Uppsala 1962, σ. 61-62.

31. Δεν μπορεί φυσικά να αποκλειστεί η πιθανότητα ο Ιταλικός να χρησιμοποίησε κάποιο άλλο ανθολόγιο, που είχε πηγή του τον Στοβαίο.

32. Για την πατρότητα αυτού του γνωμικού βλ., εκτός από το αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα του Wachsmuth, και όσα σημειώνει η M. B. Phillips, *Loci Communes of Maximus the Confessor: Vaticanus Graecus 739*, Διατρ. Saint Louis University, Ann Arbor 1977, σ. 143, στο 6,92.

από τον Αριστοφάνη, *Νεφέλαι* 993 (καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν), στέχο που περιέχεται επίσης στον Στοβαίο 2,31,12 (II σ. 203,18-19 Wachsmuth), μέσα σε ένα ευρύτερο αριστοφανικό απόσπασμα (*Νεφέλαι* 961-1008)³³.

Η παραπάνω διαπίστωση δείχνει πόση προσοχή χρειάζεται στον εντοπισμό των πηγών, όχι μόνο του Μιχαήλ Ιταλικού, αλλά και γενικότερα των Βυζαντινών συγγραφέων. Σε πολλές περιπτώσεις το πλήθος των παραθεμάτων από αρχαίους Ἐλληνες συγγραφείς δίνει την εντύπωση ευρύτατης αρχαιογνωσίας, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται απλώς για εντυπωσιακή χρήση ανθολογίων και γνωμολογίων³⁴.

5. Νικήτας Ευγενειανός, 'Ανάχαρσις ή 'Ανανίας 967-970 Χρηστίδης

Στο έργο 'Ανάχαρσις ή 'Ανανίας³⁵ ο Νικήτας Ευγενειανός, κρυμμένος πίσω από το όνομα 'Αρισταγόρας, περιγράφει τον δεύτερο γάμο του αντιπάλου του Ανάχαρση κάνοντας τις εξής παρομοιώσεις (σ. 967-970): καὶ τὸν ἐπιθαλάμιον ἐκρότουν, οἷον ἐν τοῖς τῆς Ἀριάδνης γάμοις ὁ μουσικὸς Ἀπόλλων ἐκρούσατο καὶ οἷον ἦσαν αἱ Μοῦσαι Πηλεῖ συνερχομένης τῆς Θέτιδος μαλακοῖς τισὶ ρύθμοῖς καὶ μέλεσιν ἐκλελυμένοις τὰς φόδας παραπλέκουσαι.

Τόσο στην Εισαγωγή (σ. 68-69) όσο και στο αντίστοιχο υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων I (σ. 261) της έκδοσης του έργου είχα επισημάνει ότι άμεση πηγή του Ευγενειανού στο σημείο αυτό είναι ο λόγος του Μιχαήλ Ιταλικού *Εἰς τὸν πατριάρχην κῦρο Μιχαὴλ τὸν πρώην ἡγούμενον τῆς Ὁξείας*, σ. 68,12-69,2 Gautier³⁶: ἐπιθαλάμιον ἄδομεν, οὐχ οἷον Ἀπόλλων ἥχησεν ἐν γάμοις τῆς Ἀριάδνης, οὐχ οἷον αἱ Μοῦσαι ποτε ἀνεκρούσαντο Πηλεῖ συνερχομένης³⁷ τῆς Θέτιδος, οὐδὲ οἷον ἄδει Σαπφώ ἡ ποιήτρια μαλακοῖς τισὶ ρύθμοῖς καὶ μέλεσιν ἐκλελυμένοις τὰς φόδας διαπλέκουσα.

Κάτι όμως που δεν είχα καταφέρει τότε να βρω ήταν η έμμεση πηγή του

33. Τόσο ο Browning (σ. 293, στ. 141) όσο και ο Gautier (σ. 65, στ. 1) επισήμαναν την ανάμνηση αυτή από τον Αριστοφάνη, χωρίς όμως να τη συσχετίσουν με τον Στοβαίο.

34. Βλ. και Δ. Α. Χρηστίδη, *Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα. 1. Ανάχαρσις ή Ανανίας, 2. Ἐπιστολές - Σιγίλλιο*, ΕΕΦΣΘ, Παράρτημα αρ. 45, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 168-171.

35. Editio princeps από τον Δ. Α. Χρηστίδη (βλ. την προηγούμενη σημείωση).

36. Βλ. το ίδιο χωρίο και στην έκδοση του U. Criscuolo, *Un discorso e una monodia inediti di Michele Italico, Atti della Accademia delle Scienze Torino, II, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* 106 (1972) 603-604, στ. 14-18.

37. Ο κώδ. Oxon. Baroccianus gr. 131, το μοναδικό χρ που διασώζει το έργο, γράφει στο σημείο αυτό συνερχομένης in linea και συνερχομένῳ supra lineam. Ο Criscuolo ακολουθεί την πρώτη γραφή, που είναι και η σωστή, ενώ ο Gautier τη δεύτερη, που προδεινεί συντακτική ανακολουθία. Βλ. και Χρηστίδη, *Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα*, σ. 95, σημ. 42.

χωρίου (δηλ. το κείμενο από το οποίο άντλησε ο Μιχαήλ Ιταλικός), μια και η συμμετοχή του Απόλλωνα στους γάμους της Αριάδνης δεν μνημονεύοταν σε κανένα από τα σχετικά κείμενα στα οποία ανέτρεξα. Το ίδιο βέβαια ίσχυε και για τα χωρία στα οποία παραπέμπουν τόσο ο Criscuolo (σ. 603, στ. 14) όσο και ο Gautier (σ. 68, σημ. 4). Γι' αυτό αρκέστηκα να σημειώσω στο υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων II της έκδοσής μου (σ. 261) τα εξής: «968-969 ἐν-
ἐκρούσατο: fontem non inveni; cf. Schol. Hom. *Od.* 11,322; Diod. Sic. 4,61,5;
Plut. *Thes.* 20,1-6; Nonn. *Dionys.* 47,265-471 969 ηεισαν - Θέτιδος: cf.
Pind. *Pyth.* 3,86-92; *Nem.* 5,22-26; Eur. *Iph. Aul.* 1040-1045; Lucian. *Dial. mar.*
7(5),1».

Πρόσφατα ωστόσο διαπίστωσα³⁸ ότι ολόκληρη αυτή η ενότητα, που κάνει λόγο για τους γάμους και της Αριάδνης και του Πηλέα με τη Θέτιδα, προέρχεται από το ρήτορα Μένανδρο, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* B, σ. 400,11-20 Spengel = σ. 136 Russell-Wilson: «εστί δέ ποτε ἐν ἀνέτῳ λόγῳ καὶ ἀπὸ διηγήματος δῆξασθαι ἀνύοντά τι διὰ τοῦ διηγήματος τῶν προειρημένων ἐννοιῶν, οἷον εἰ λέγοις ὅτι γαμοῦντος Διονύσου τὴν Ἀριάδνην παρῆν δὲ Απόλλων νέος ὁν καὶ τὴν λύραν ἐπληττεν· ἡ δὲ Πηλέως γαμοῦντος παρῆσαν μὲν ἄπαντες οἱ θεοί, προσῆσαν δὲ Μοῦσαι, καὶ οὐκ ἥμέλει τῶν παρόντων ἔκαστος πρέπουσαν αὐτῷ δωρεὰν χαρίζεσθαι τῷ γάμῳ, ἀλλ᾽ ὁ μὲν ἐδίδου δῶρα, δὲ ἐπληττε λύραν, αἱ δὲ ηδον, Ἡρμῆς δὲ ἐκήρυξε τὸν ὑμέναιον»³⁹.

Με τη διαπίστωση αυτή όχι μόνο αφαιρείται ένα «fontem non inveni» από το αντίστοιχο υπόμνημα της έκδοσής του έργου *'Ανάχαρσις* ή *'Ανανίας*, αλλά και προστίθεται ο ρήτορας Μένανδρος στις πηγές του Μιχαήλ Ιταλικού που είχαν επισημανθεί ως τώρα⁴⁰.

6. Νικήτας Χωνιάτης, Λόγοι 173,19-20 van Dieten

Ο Νικήτας Χωνιάτης σε έναν λόγο του, γραμμένο γύρω στο 1210/1211⁴¹, που απευθύνεται στον αυτοκράτορα της Νικαίας Θεόδωρο Α' Λάσκαρη (1204-1222)⁴², έπειτα από μια παρομοίωση του πολεμιστή βασιλιά Θεοδώρου με τον

38. Με τη βοήθεια της μελέτης του R. Reitzenstein, *Die Hochzeit des Peleus und der Thetis*, *Hermes* 35 (1900) 73-105 [βλ. ιδιαίτερα σ. 100].

39. Το κείμενο παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση των D. A. Russell - N. G. Wilson, *Menander Rhetor*, Oxford 1981, οι οποίοι στα σχόλιά τους (σ. 312) παραπέμπουν και σε άλλες ανάλογες αρχαίες μαρτυρίες, καθώς και στη σχετική βιβλιογραφία.

40. Βλ. τον «Index des citations» στην έκδοση του Ιταλικού από τον Gautier, σ. 305-310, όπου δεν περιλαμβάνεται κανένα χωρίο του ρήτορα Μένανδρου.

41. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση του J. A. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Supplementa Byzantina 2, Berlin - New York 1971, σ. 161-162.

42. Εκδόθηκε από τον K. N. Σάθα, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, 1. τόμος, 'Εν Βενετίᾳ 1872,

ήρωα της μάχης του Μαραθώνα Καλλίμαχο, γράφει (σ. 173,16-20 van Dieten): οὐ γὰρ βλῆμασι μόνον παρεστήσω τὸ σὸν ἀνδρεῖον παράστημα, ἀλλ᾽ ὅλης Ἀσίας τοξεύματα καὶ δόρατα κραδαινόμενα καὶ κορύνας ἀνατεινομένας χαλκήρεις ἐπὶ τὸ σὸν δεξάμενος σῶμα ἀντέσχες ὡς ἀδάμας καὶ ἄκμων ραιστῆρσιν ἀνάλωτος.

Στο παραπάνω χωρίο το επίθετο ἀνάλωτος⁴³ είναι προβληματικό, γιατί δεν ταιριάζει νοηματικά ως προσδιορισμός του ουσιαστικού ἄκμων. Η ἔκφραση «αμόνι που δεν ἔχει (ή δεν μπορεί να) καταληφτεί/κυριευτεί»⁴⁴ τι θα μπορούσε να σημαίνει; Και πώς θα μπορούσαν οι ραιστῆρες (σφυριά, βαριές) να κυριεύσουν —ή έστω να καθυποτάξουν⁴⁵— ένα αμόνι;

Το πρόβλημα λύνεται, αν διορθώσουμε το ἀνάλωτος σε ἀνήλατος (αυτός που δεν είναι δυνατό να σφυρηλατηθεί), μια και είναι χαρακτηριστικό του ἄκμονος η σκληρότητα, που δεν επιτρέπει να αλλοιωθεί η επιφάνειά του από τα χτυπήματα των σφυριών. Με τη διόρθωση αυτή όχι μόνο αποκαθίσταται το νόγμα του κειμένου, αλλά και γίνεται φανερό ότι το σημείο που εξετάζουμε απηχεί ένα χωρίο από τον Ἰωβ (41,16): ή καρδία αὐτοῦ πέπηγεν ὡς λίθος, ἔστηκεν δὲ ὥσπερ ἄκμων ἀνήλατος⁴⁶. Η συσχέτιση των δύο χωρίων επιβεβαιώνει, κατά τη γνώμη μου, την ορθότητα της διόρθωσης στο κείμενο του Νικήτα Χωνιάτη.

7. Γρηγόριος Ακίνδυνος, 'Ἐπιστολαὶ 18,24-26 Constantinides Hero

Από μια επιστολή του Γρηγορίου Ακινδύνου προς τον Νικηφόρο Γρηγορά⁴⁷ μαθαίνουμε ότι ο τελευταίος έστειλε στον πρώτο δύο έργα του, ένα εγκώμιο για τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και ἐναν λόγο κατά των Λατίνων, τα οποία ο Γρηγόριος διάβασε, και μετά τα επέστρεψε στο συγγραφέα τους συνοδεύοντάς τα με αυτήν τη συγκεκριμένη επιστολή. Ο Ακίνδυνος, ἐπειτα από τα κολακευτικά σχόλια που κάνει για το πρώτο έργο, επαινεί τον Γρηγορά και για το δεύτερο, για το οποίο λέει, μεταξύ άλλων, ότι (στ. 22-27) καὶ τοὺς τυφλοὺς τὴν ψυχήν, οἰομένους γε

σ. 129-136, και από τον J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, Corpus fontium historiae byzantinae 3, Berolini et Novi Eboraci 1972, σ. 170-175 (Λόγος ΙΖ).

43. Αυτή είναι η γραφή που μας παραδίδει ο κώδ. Marcianus gr. XI 22, το μοναδικό χρ που διασώζει το έργο, στην 34. σειρά του φ. 120°.

44. Βλ. LSJ^o, στη λ. ἀνάλωτος.

45. Πρβ. τη μετάφραση του F. Grabler, *Kaisertaten und Menschenschicksale im Spiegel der schönen Rede. Reden und Briefe des Niketas Choniates*, Byzantinische Geschichtsschreiber 11, Graz - Wien - Köln 1966, σ. 294: «und wie ein Amboß, der von dem Hammer nicht bezwungen wird».

46. Το χωρίο αυτό θα μπορούσε να προστεθεί στο apparatus fontium της ἔκδοσης του van Dieten, μαζί με όσα άλλα επισήμανα παλαιότερα στην εργασία: Αναμνήσεις από αρχαία κείμενα στους λόγους και στις επιστολές του Νικήτα Χωνιάτη, Ἐλληνικά 39 (1988) 25-44.

47. Πρόκειται για τη 18. επιστολή στην ἔκδοση της A. Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, Corpus fontium historiae byzantinae 21, Washington, D.C. 1983, σ. 66-68.

βλέπειν ἄ βλέπειν οἰεσθαι τυφλώττειν ἐστὶν ὡς ἀληθῶς καθάπαξ, τοὺς μὲν τοῦθ' ὅπερ εἰσὶ δείκνυσι, κἀντεῦθεν εἰς ἑρημίας ἀποπεπλανημένους καὶ βάραθρα καὶ τόπους οὓς οὐκ ἐπισκοπεῖ Κύριος ἀπὸ τῆς ἀληθείας, τῇ δ' εὐδεβείᾳ τὸ εἰκὸς ἀποσώζει, σοὶ δὲ τὸ ὄντως φιλόσοφον.

Στο σημείο αυτό η Constantinides Hero εκδίδει το ἐπισκοπεῖ Κύριος με αραιά στοιχεία και στο apparatus fontium σημειώνει: «25-26 cf. Joannis Chrysostomi *Liturgiam* (ed. Brightman), 385,26». Η παραπομπή είναι ασφαλώς λαθεμένη, μια και στο χωρίο 385,26 δεν βρίσκει κανείς τίποτε που να σχετίζεται με την παραπάνω φράση⁴⁸, φαίνεται όμως πως πρόκειται για τυπογραφική αβλεψία αντί του σωστού 388,26, όπου διαβάζουμε (σ. 388,25-27 Brightman): καὶ ἀνάπτανσον αὐτούς, ὁ Θεὸς | ἡμῶν, ὅπου ἐπισκοπεῖ τὸ φῶς | τοῦ προσώπου σου.

Ωστόσο το μόνο κοινό ανάμεσα σ' αυτό το χωρίο της Λειτουργίας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου και στο αντίστοιχο του Ακινδύνου είναι το ρήμα ἐπισκοπεῖ (ούτε καν η ἔκφραση ἐπισκοπεῖ Κύριος) μέσα σε συμφραζόμενα που δεν έχουν καμιά σχέση μεταξύ τους. Νομίζω λοιπόν ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να συσχετίσουμε τα δύο χωρία θεωρώντας το δεύτερο απήχηση του πρώτου. Αντίθετα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι ο Ακίνδυνος στο σημείο που εξετάζουμε αντλεί από τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό, Λόγοι 2,7 (PG 35,401A): μηδὲ ζένης φωνῆς ἀκούοντες, ὑποκλεπτούσης καὶ διασπειρούσης ἀπὸ τῆς ἀληθείας εἰς ὅρη καὶ ἑρημίας καὶ βάραθρα καὶ τόπους οὓς οὐκ ἐπισκοπεῖ Κύριος.

Το παραπάνω χωρίο του Ναζιανζηνού, από το οποίο άντλησαν επίσης ο Μιχαήλ Ιταλικός (22, σ. 170,4-6 Gautier) και ο Νικήτας Χωνιάτης (Λόγοι 143,7-8 van Dieten)⁴⁹, πρόσφερε στον Γρηγόριο Ακίνδυνο μια εικόνα πλάνης και περιπλάνησης πολύ κατάλληλη γι' αυτό που ήθελε να εκφράσει⁵⁰. Άλλωστε είναι γνωστό πόσο συχνά χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί συγγραφείς παραθέματα από τα έργα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού⁵¹.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

48. Βλ. F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, 1. τόμος, *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, σ. 385,25-27: λαβὼν ὅρτον ἐν ταῖς ἀγίαις αὐτοῦ καὶ ἀχράντοις καὶ ἀμολυντοῖς χερσίν, εὐχαριστήσας καὶ εὐλογήσας, ἀγιάσας, κλάσας, | ἔδωκε τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς.

49. Βλ. Δ. Α. Χρηστίδη, Ποικίλα ελληνικά, Α', Έλληνικά 38 (1987) 291-293.

50. Ίσως από αυτήν την εικόνα του Ακινδύνου να επηρεάστηκε και ο Γρηγοράς στο Λόγος ἀντιρρητικὸς πρῶτος κατὰ τῶν κανὰ καὶ ἔκθεσμα δόγματα εἰσαγόντων εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν 1,8,16· βλ. H.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras, Antirrhētika I*, Wiener byzantinistische Studien 12, Wien 1976, σ. 65-66, σημ. 329-330, και σ. 193,7-12.

51. Βλ. J. Noret, Grégoire de Nazianze, l'auteur le plus cité, après la Bible, dans la littérature ecclésiastique byzantine, II. *Symposium Nazianzenum*, Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, N.F. 2.2, Paderborn - München - Zürich 1983, σ. 259-266.